

ГОЛІКОВА

Олена Михайлівна,

професор кафедри філософії,

історичних і соціальних дисциплін

Харківського національного аграрного

університету ім. В. В. Докучаєва

golikova.elm@gmail.com

(м. Харків)

**ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМ. В. В. ДОКУЧАЄВА В РОКИ ОКУПАЦІЇ МІСТА ГІТЛЕРІВСЬКИМИ
ВІЙСЬКАМИ (1941–1943 рр.)**

Здійснено спробу подолати застарілий погляд на історію ХНАУ в роки Другої світової війни та окупації міста Вермахтом. Героїчна боротьба науково-педагогічних працівників, співробітників і студентів проти гітлерівських окупантів на фронті та в комуністичному підпіллі, а також діяльність наукового колективу і студентів в евакуації в Катта-Кургані (Узбекистан) не охоплюють усього спектра проблем з історії ЗВО в роки війни. Ще одним напрямом діяльності робітників ХСГІ під час окупації є функціонування Харківської школи агрономів (синонімічна назва – Сільськогосподарський інститут). Цей ЗВО існував із середини 1942 р. до звільнення Харкова від загарбників 23 серпня 1943 р. Завдання публікації полягають, по-перше, у реконструкції передумов відкриття і визначенні завдань інституту в окупованому нацистами місті; по-друге, у з'ясуванні кола осіб, причетних до його діяльності. Напередодні 75-ї річниці завершення Другої світової війни в Європі є необхідність неупередженого вивчення діяльності тих науково-педагогічних працівників ХСГІ, котрі намагалися вижити в жахливих умовах захопленого Вермахтом міста і зберегли вірність професії землероба. Джерельною базою дослідження послуговували офіційні документи з Держаного архіву Харківської області й архіву Харківського НАУ ім. В.В. Докучаєва, насамперед особові справи працівників, доповідні записки, накази тощо. Доведено, що відкриттям Харківської школи агрономів в умовах повністю зруйнованої довоєнної системи вищої спеціальної освіти окупанти прагнули подолати гостру нестачу фахівців аграрної галузі для підвищення

прибутковості пограбування ресурсів України. Разом з тим цей заклад давав змогу не евакуйованим на схід працівникам ХСГІ та інших ЗВО міста вижити в умовах нацистського терору. Функціонування Харківської школи агрономів під час окупації уможливило відновлення Харківського СГІ відразу після звільнення міста від загарбників – 23 серпня 1943 р.

Ключові слова: *Харківський НАУ ім. В.В. Докучаєва, нацистська окупація, евакуація в Катта-Курган, Харківська школа агрономів, Сільськогосподарський інститут у Харкові, Обласна Земельна управа.*

ХАРЬКОВСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ АГРАРНЫЙ ИМ. В. В. ДОКУЧАЕВА В ГОДЫ ОККУПАЦИИ ГОРОДА ГИТЛЕРОВСКИМИ ВОЙСКАМИ (1941–1943 гг.)

Осуществлена попытка преодолеть устаревший взгляд на историю ХНАУ в годы Второй мировой войны и оккупации города Вермахтом. Героическая борьба научно-педагогических работников, сотрудников и студентов против гитлеровских оккупантов на фронте и в коммунистическом подполье, а также деятельность научного коллектива и студентов в эвакуации в Катта-Кургане (Узбекистан) не охватывают всего спектра проблем истории вуза в годы войны. Еще одним направлением деятельности работников ХСГИ во время оккупации является функционирование Харьковской школы агрономов (синонимичное название – Сельскохозяйственный институт). Этот вуз существовал с середины 1942 г. до освобождения Харькова от захватчиков 23 августа 1943 г. Задачи публикации заключаются, во-первых, в реконструкции условий открытия и определении задач института в оккупированном нацистами городе; во-вторых, в определении круга лиц, причастных к его деятельности. Накануне 75-й годовщины окончания Второй мировой войны в Европе есть необходимость беспристрастного изучения деятельности тех научно-педагогических работников ХСГИ, которые пытались выжить в сложных условиях захваченного Вермахтом города и сохранили верность профессии земледельца. Источниковой базой исследования являются официальные документы из Государственного архива Харьковской области и архива Харьковского НАУ им. В. В. Докучаева, прежде всего личные дела сотрудников, докладные записки, приказы. Доказано, что открытием Харьковской школы агрономов в условиях полностью разрушенной довоенной системы высшего специального образования оккупанты стремились преодолеть острую нехватку специалистов аграрной отрасли для повышения доходности ограбления ресурсов Украины. Вместе с тем этот вуз предоставлял возможность не эвакуированным на восток работникам ХСГИ и других вузов города выжить в условиях нацистского террора. Функционирование Харьковской школы агрономов позволило Харьковскому СГИ возобновить свою деятельность сразу же после освобождения города от захватчиков – 23 августа 1943 г.

Ключевые слова: Харьковский НАУ им. В. В. Докучаева, нацистская оккупация, эвакуация в Катта-Курган, Харьковская школа агрономов, Сельскохозяйственный институт в Харькове, Областная Земельная управа.

**KHARKIV NATIONAL AGRARIAN UNIVERSITY
NAMED AFTER V. V DOKUCHAYEV IN THE YEARS OF OCCUPATION
OF THE CITY BY HITLER'S TROOPS (1941–1943)**

An attempt was made to overcome the outdated view of the history of KhNAU during the Second World War and the occupation of the city by the Wehrmacht. The heroic struggle of scientific and pedagogical staff and students against the Nazi occupiers at the front and in the communist underground, as well as the activities of scientific staff and students in the evacuation of Katta-Kurgan (Uzbekistan) do not cover the full range of problems in the history of Higher education institution during the war. Another area of activity of workers of Kharkiv Agrarian Institute during the occupation is the functioning of the Kharkiv School of Agronomists (synonymous name – Agricultural Institute). This Higher education institution existed from the middle of 1942 until the liberation of Kharkiv from the invaders on August 23, 1943. The tasks of the publication are: first, to reconstruct the preconditions for opening and defining the tasks of the institute in the Nazi-occupied city; secondly, in clarifying the range of persons involved in its activities. On the eve of the 75th anniversary of the end of World War II in Europe, there is a need for an unbiased study of the activities of those scientific and pedagogical workers of Kharkiv Agrarian Institute who tried to survive in the terrible conditions of the Wehrmacht-occupied city and remained faithful to the farming profession. The source base of the study were official documents from the State Archives of Kharkiv region and the archives of KhNAU named after V. V. Dokuchayev, first of all personal files of employees, reports, orders, etc. It is proved that by opening the Kharkiv School of Agronomists in the conditions of the completely destroyed pre-war system of higher special education, the occupiers sought to overcome the acute shortage of agricultural specialists to increase the profitability of plundering Ukraine's resources. At the same time, this institution allowed non-evacuated to the east employees of Kharkiv Agrarian Institute and other Higher education institution of the city to survive in the conditions of Nazi terror. The functioning of the Kharkiv School of Agronomists during the occupation made it possible to restore the Kharkiv Agrarian Institute immediately after the liberation of the city from invaders on August 23, 1943.

Keywords: KhNAU named after V. V. Dokuchayev, Nazi occupation, evacuation to Katta-Kurgan, Kharkiv School of Agronomists, Agricultural Institute in Kharkiv, Regional Land Administration.

Попри майже 30-річний період діяльності Харківського національного аграрного університету ім. В. В. Докучаєва як провідного навчально-наукового центру незалежної України, його історія в роки окупації м. Харкова гітлерівськими військами розглядалась винятково в контексті загально радянської історичної традиції. У наукових публікаціях, що вийшли друком у 2006 та 2011 рр. на ознаменування відповідно 190-ї і 195-ї річниць цього найстарішого в Україні вищого аграрного навчального закладу, його діяльність в роки окупації міста Вермахтом подано спрощено, відповідно до висновків, що становили фундаментальні засади радянської, так би мовити «переможної» історіографії. Фактично історію тодішнього Харківського сільськогосподарського інституту (далі – ХСГІ) в роки окупації досліджено у двох напрямках: 1) героїчна боротьба науково-педагогічних працівників, співробітників і студентів проти гітлерівських окупантів на фронті і в комуністичному підпіллі, керівником якого на Харківщині був доцент кафедри математики ХСГІ Іван Іванович Бакулін, посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу (1965 р.); 2) діяльність інституту в евакуації у м. Катта-Курган Самаркандської області (Узбекистан), де було продовжено наукові дослідження та роботу з підготовки спеціалістів-аграріїв, яка тривала до визволення Харкова від гітлерівських загарбників [1, с. 19–25; 2, с. 89–95].

Ці важливі аспекти ратного й трудового подвигу робітників і студентів інституту не мають заперечувати того факту, що освітня діяльність наукових працівників закладу продовжувалась і в умовах окупації Харкова німецькими загарбниками. Питання щодо третього напрямку діяльності співробітників ХСГІ в роки Другої світової війни – функціонування в 1942–1943 рр. т. з. «Харківської школи агрономів» в окупованому гітлерівцями місті було порушено на науковій конференції «Заради життя майбутніх поколінь», присвяченій 70-річчю Перемоги. У тезах «Викладачі Харківського СГІ під час окупації 1941–1943 рр.», підготовлених доцентом кафедри лісівництва Ю. М. Поташовим, оприлюднено інформацію про функціонування в Харкові у роки окупації «вищих агрономічних курсів» (таку назву подано в тезах –

О. Г.) [3, с. 169]. Жодного документа на підтвердження факту існування таких курсів автором публікації не наведено. Інформацію щодо них доцент Ю.М. Поташов надав за усними спогадами свого вчителя, колишнього доцента кафедри ботаніки та фізіології рослин ХНАУ Генріха Мар'яновича Лясковського (1929–2015 рр.) та його матері, наукового співробітника Українського НДІ овочівництва Марії Францівни Грушки. У 1941–1943 рр. Генріх Мар'янович разом із матір'ю перебував в евакуації у Саратовській області (Росія), а отже, не був свідком тих подій. У 1947–1952 рр. він навчався в Харківському СГІ.

Можна припустити, що про діяльність Харківської школи агрономів у часи гітлерівської окупації знало чимало працівників і студентів тодішнього ХСГІ. Поодинокі згадування про її функціонування трапляються в науковій та мемуарній літературі [9, 11]. Однак історія Харківської школи агрономів ніколи не була предметом самостійного наукового дослідження, адже сам факт її існування не вкладався в прокрустове ложе радянської історичної науки, заперечував узвичаєні висновки комуністичної та частково посткомуністичної історіографії про історію окупованих радянських міст у роки Другої світової війни. До того ж викладання у тій школі забезпечували професорсько-викладацькі кадри радянських закладів вищої освіти, що додатково загострювало проблему колабораціонізму в роки війни. Водночас історія Харківської школи агрономів виявляє одну з найсуперечливіших проблем з історії міста в часи окупації, а саме – вплив українського національного руху – т. з. «Харківської Української громадськості», очільником якої був Володимир Андрійович Доленко (1889 р., с. Мечебилове Барвінківського району Харківської області – 1971 р., Новий Ульм, Баварія, ФРН) – на суспільні процеси під владою Вермахту.

Отже, чимало аспектів життя харків'ян під владою окупантів залишаються мало дослідженими дотепер. Майже нічого не відомо про те, як пристосовувалися до умов окупації наукові працівники і студентство Харкова; як позначилися на їхньому житті суцільна руйнація та розв'язаний гітлерівцями

терор. Тому вивчення діяльності тих науково-педагогічних кадрів, котрі через різні життєві обставини залишились у місті і викладали фахові дисципліни в Харківській школі агрономів у роки окупації, заслуговує на пильну увагу. Відданою працею цих людей збережено інтелектуальні та матеріальні ресурси (кадри, бібліотека, приміщення, устаткування, реактиви тощо), що дозволило Харківському СГІ відновити свою діяльність негайно після звільнення міста від окупантів – 23 серпня 1943 р.

Час – неблаганний. Сьогодні серед нас уже немає учасників та очевидців тих подій, які могли б розповісти про діяльність Харківської школи агрономів у роки окупації. Навіть щодо її назви ясності немає. Історик Ю. І. Левченко у своїй фундаментальній монографії згадує т. з. «Сільськогосподарський інститут Лівобережної України», відкритий у Харкові в середині 1942 р., без аналізу будь-яких аспектів його діяльності й посилянь на джерела [12, с. 194]. Зарубіжні історики та мемуаристи називають заклад «Сільськогосподарським інститутом у Харкові» [9, с. 13]. Згідно з архівними документами заклад мав назву «Харківська школа агрономів» [4, арк. 1]. Уважаємо, що дві останні назви можна вживати як синонімічні.

Отже, напередодні 75-ї річниці завершення Другої світової війни в Європі є необхідність неупередженого вивчення діяльності науково-педагогічних працівників ХСГІ, котрі прагнули вижити в жахливих умовах захопленого Вермахтом міста, намагалися зберегти людяність і вірність професії землероба.

Мета публікації полягає у вивченні історії Харківської школи агрономів у роки окупації міста гітлерівськими військами (1941–1943 рр.). Своїми основними завданнями вважаємо: 1) реконструювати за архівним документами, мемуарною та науковою літературою передумови відкриття і завдання цього ЗВО в окупованому нацистами Харкові; 2) визначити коло осіб, причетних до функціонування навчального закладу.

Джерельною базою дослідження послуговували офіційні документи, які перебували на постійному зберіганні в архіві ХСГІ до 1970 р., коли їх було передано до Держаного архіву Харківської області (далі – ДАХО) [4, 5]. Але

представлені в ДАХО матеріали (Фонд Р-1148; 1922–1966 рр.) не дають змоги комплексно вивчити історію Харківської школи агрономів через фрагментарність уцілілої інформації. Документи, представлені в ДАХО, розкривають діяльність радянських установ у перші місяці після звільнення міста. Вони уможливають дослідження лише деяких фактів з історії Харківської школи агрономів під час окупації. Важлива інформація з історії сільгоспінституту в роки окупації зберігається в архіві ХНАУ [7]. Насамперед, йдеться про особові справи співробітників ЗВО, котрі працювали у Харківській школі агрономів, та накази керівництва ХСПІ в перші повоєнні місяці. Водночас здійснюваний окупантами нестримний терор дозволяв переносити на папір далеко не всю наявну інформацію. Зокрема, у виданні «Архіви окупації: 1941–1944» (компакт-диск – О. Г.), підготовленому й виданому за сприяння Фонду Катедр Українознавства (США) 2005 р., документів з історії Харківської школи агрономів з-поміж 403 фондів ДАХО нами не виявлено [6], що, без сумніву, не виключає необхідності пошуку джерел у подальшому.

Іншу інформацію взято автором статті з оприлюднених вітчизняних та закордонних джерел і мемуарної літератури. Для нашого дослідження важливе значення мають спогади членів української діаспори про осіб, які відіграли помітну роль в органах самоврядування Харкова під час німецької окупації і були причетними до функціонування Харківської школи агрономів. Зокрема, йдеться про колишнього політв'язня радянських тюрем Олександра Платоновича Семененка (1898 р., м. Єлисаветград – 1978 р., м. Нью-Йорк), котрий видав мемуари «Харків, Харків ...» у Мюнхені 1977 р. [8]. Від початку окупації О. П. Семененко був заступником з юридичних питань Олексія Івановича Крамаренка – бургомистра Харкова, а з 1 січня 1942 р. сам обійняв посаду бургомистра (з серпня 1942 р. – обербургомистра). І О. І. Крамаренко, і О. П. Семененко представляли націоналістичне крило Харківської міської управи. У літературі доволі часто цитують наказ О. І. Крамаренка про заборону російської мови в державних установах Харкова. Мемуари О. П. Семененка дають змогу дослідити процес єднання українських національних сил у Харкові

в роки окупації [8, с. 43]. Водночас спогади О. П. Семененка дозволяють з'ясувати повноваження харківських бургомістрів та зрозуміти їхні можливості з вирішення повсякденних проблем людей в окупованому місті, зокрема з питань освіти.

Змістовна інформація про життя в окупованому Харкові міститься в роботі літературознавця, дійсного члена Української вільної академії наук (УВАН, м. Нью-Йорк) Любові Артемівни Дражевської (1910 р., м. Харків – 2006 р., м. Нью-Йорк) [9]. Очевидець політичних репресій кінця 1920–1930-х рр., донька і дружина репресованих, критик радянського тоталітаризму, вона у своїй роботі наводить багато свідчень про нелюдськість «визволителів від сталінщини» під час окупації. Також на основі опрацьованих Л. А. Дражевською ненадрукованих на той час мемуарів заступника голови Обласної земельної управи Харкова, професора-грунтознавця Івана Никифоровича Відмича-Бандури подано змістовну інформацію про організацію і діяльність місцевого самоврядування та громадських організацій в окупованому гітлерівцями місті.

Підготовлені на прохання УВАН ще 1958 р., спогади І. Н. Відмича-Бандури уперше оприлюднено 1984 р. [9, с. 4]. Випускник ХСГІ 1925 р., наприкінці 1920-х рр. І. Н. Відмич (Бандура – прізвище дружини, яке взято усією родиною після війни) був аспірантом на кафедрі ґрунтознавства, яку очолював професор О. Н. Соколовський. «То був час українізації, і керівник кафедри, і доценти, і більшість аспірантів були українцями», – згадує Л. А. Дражевська про спілкування з І. Н. Відмичем у кінці 1920-х рр. Тоді в умовах запровадженої більшовиками українізації було розпочато процес реорганізації ХСГІ в національний центр аграрної освіти. Одним з авторитетних провідників цієї політики став професор Олексій Никанорович Соколовський (1884, с. Велика Бурімка, Полтавська губернія – 1959 р., м. Харків). Колишній член Студентської української громади (1902 р.) та УСДРП (1905–1906 рр.), він 1924 р. очолив науково-дослідну кафедру ґрунтознавства ХСГІ. Протягом 1931–1935 рр. – голова Всеукраїнської

сільськогосподарської академії (7, оп. 1, спр. 130, арк. 772–775). Після війни в автобіографії (документ не має дати, але, на наш погляд, належить до другої половини 1940-х рр. – О. Г.) академік О. Н. Соколовський так говорив про свій приїзд до Харкова: «Моє друге запрошення до Харкова (1924 р. – О. Г.) відбулося з ініціативи групи націоналістів, які певний час очолювали інститут...» [7, оп. 1, спр. 130, арк. 776]. Нещодавно до музею історії ХНАУ онука О. Н. Соколовського Вікторія Волошина (м. Чикаго, США) надіслала цінні папери – листування між Правлінням ХСПІ та професором О. Н. Соколовським щодо його переїзду з Москви до Харкова для викладання фахових дисциплін українською мовою (рис. 1).

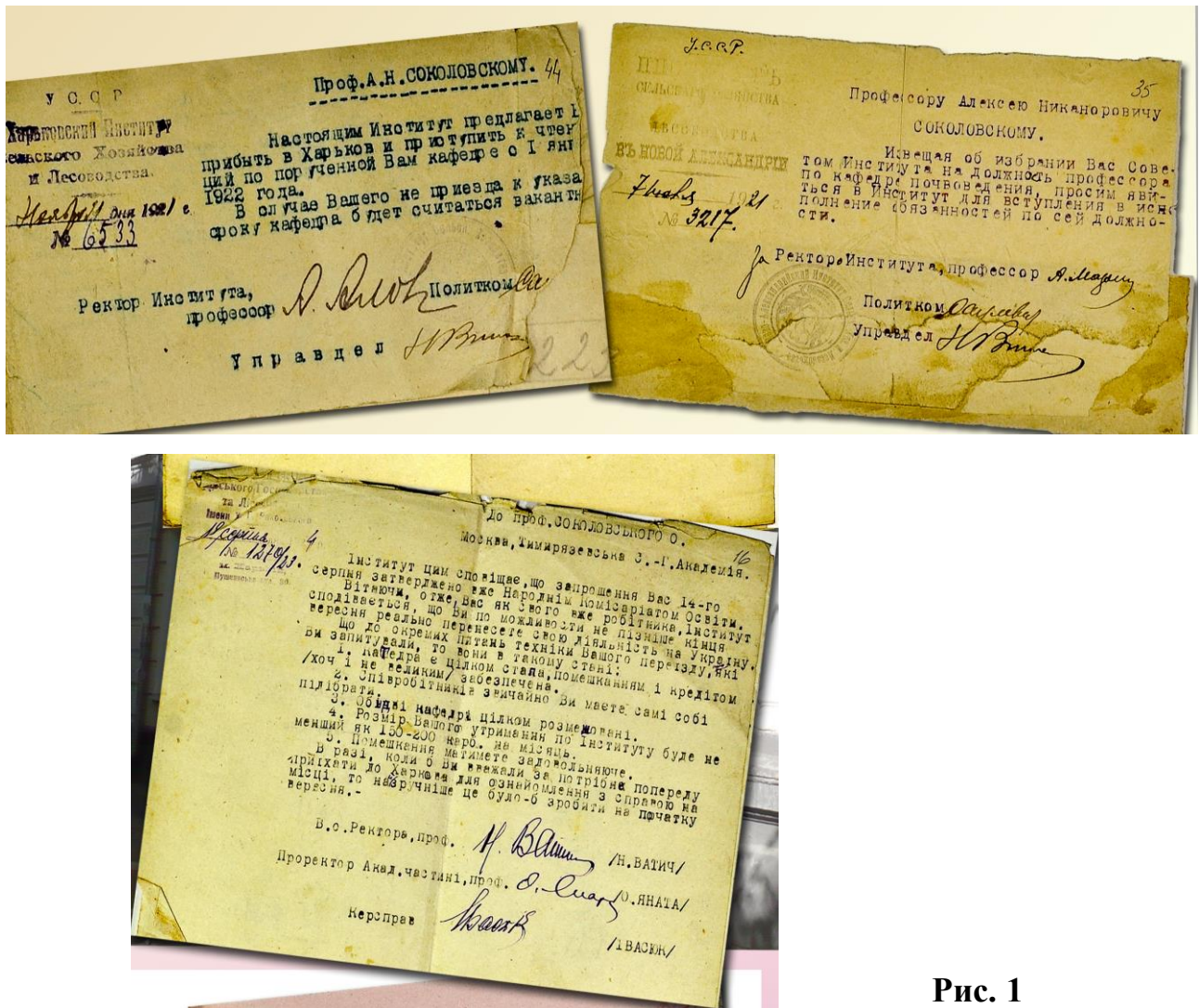

Рис. 1

Важко переоцінити значення цих листів, адже матеріали офіційного діловодства інституту за 1922–1929 рр. повністю втрачено в роки Другої світової війни, про що є відповідний запис у ДАХО (Фонд Р-1148).

Попри те, що українізацію 1920-х–початку 1930-х рр. було згорнуто, вона відчутно вплинула на розвиток інституту і світогляд багатьох його співробітників, дехто з яких працював в органах міського самоврядування під час окупації міста Вермахтом.

Важливе значення для нашого дослідження має стенограма бесіди з професорами ХСГІ, котрі залишилися в окупованому Харкові і які, як свідчать їхні особові справи, були причетними до функціонування Харківської школи агрономів: Олексієм Олексійовичем Мигуліним (1893–1989 рр.), Іваном Сергійовичем Телетовим (1878–1947 рр.), Олександром Іллічем Супруненком (1884–?), Петром Семеновичем Пищимукою (1879–1965 рр.) [17].

У середині вересня 1941 р., коли німецькі війська форсували Дніпро, розпочалась евакуація Харківського СГІ. Основна частина колективу інституту 1 жовтня 1941 р. виїхала до м. Баланда (тепер м. Калінінськ) Саратовської області. Однак по дорозі ешелон було скеровано до м. Ташкент (Узбекистан), куди він прибув 20 жовтня. У Ташкенті інститут тимчасово було розміщено в гуртожитках Ташкентського сільгоспінституту.

На початку листопада 1941 р. Харківський СГІ переїхав до м. Катта-Курган Самаркандської області. На нове місце розташування було евакуйовано понад 60 сімей співробітників інституту, а також значну частину студентів молодших курсів та багатьох студентів четвертих та п'ятих курсів, яких за наказом Наркомату оборони було звільнено від мобілізації для завершення навчання. Водночас до Катта-Кургану прибули студенти з інших сільськогосподарських ЗВО країни. Їх загальна кількість на початку занять становила 152 особи; з них 50 – з інших вищих закладів освіти [2, с. 90]. До Катта-Кургану також було вивезено три вагони цінного устаткування, насамперед оптику й аналітичні ваги [5, арк. 1]. Інститут отримав навчальний корпус, три студентських гуртожитки, гуртожиток для викладачів та декілька службових приміщень загальною площею 1 100 м². Щоправда, за висновком директора інституту в евакуації П. Т. Дмитренка, приміщення зовсім не задовольняли потреб навчальної роботи, а гуртожитки студентів не

забезпечували нормальних побутових умов. Роботу закладу в евакуації було розпочато 15 листопада 1941 р. [5, арк. 1]. У січні 1942 р. інститут закінчили 62 особи, з яких 55 направили на роботу в Узбецьку РСР. Під час перебування в Катта-Кургані в евакуації ХСГІ здійснив чотири прийоми на перший курс двох факультетів – агрономічного та захисту рослин і чотири випуски спеціалістів. Надалі випускників направляли на роботу в різні райони Узбекистану та у звільнені від німців райони України. Загалом дипломи агрономів-полеводів отримали 110 осіб. Науковий колектив інституту продовжував розробку комплексної теми «Культура цукрового буряку в умовах Узбецької РСР». У 1942 р. в евакуації друком вийшли «Записки ХСХИ» [5, арк. 1].

Для порівняння наведемо цифри щодо кількості студентів у харківських сільськогосподарських ЗВО напередодні війни. У ДАХО збереглася Доповідна записка Народного комісара Земельних справ УРСР Г. П. Бутенка до Ради Народних комісарів УРСР та Центрального Комітету КП(б)У про поновлення роботи сільськогосподарських навчальних інститутів після звільнення Харкова в 1943 р. У цьому документі зазначено, що до початку війни на території Харківської області працювали такі сільськогосподарські навчальні інститути: 1) Харківський ордена Трудового Червоного Прапора сільськогосподарський інститут із загальним контингентом студентів 900 осіб (водночас є свідчення, що в 1940 р. в ХСГІ навчалися 1 100 студентів [2, с. 88]); 2) Харківський інститут механізації сільського господарства із загальною кількістю студентів 700 людей; 3) Харківський ветеринарний інститут із загальним контингентом студентів 700 осіб [4, арк. 1].

Кількість студентів ХСГІ напередодні війни і в евакуації істотно відрізняється. Це зумовлено, по-перше, мобілізаціями, які почалися вже на другий день війни, коли на фронт було відправлено перший загін чисельністю 22 особи. З 10 липня 1941 р. до лав Червоної Армії щодня призивали близько 20 студентів і співробітників інституту. За архівними матеріалами, станом на 1 серпня 1941 р. понад 700 осіб призовного віку пішли на фронт [2, с. 89].

По-друге, далеко не всі мешканці Харкова підлягали евакуації. Питання щодо їхнього переїзду на схід вирішували міський або районний комітети КП(б)У, ураховуючи «важливість» конкретної особи для радянської держави. Тому чимало працівників освітніх і культурних закладів, студентів, службовців не потрапили до евакуаційних списків. Водночас дехто свідомо відмовлявся від евакуації через важкі сімейні обставини; інші ухилялися через критичне ставлення до радянської системи чи репресії, яких зазнали вони особисто або члени їхніх родини. Деяких професорів і доцентів було відряджено в інші навчальні або науково-дослідні установи. Зокрема, завідувача науково-дослідної кафедри ґрунтознавства академіка О. Н. Соколовського – до м. Уфа, куди було евакуйовано Академію Наук УРСР; завідувача кафедри механізації професора Андрія Овер'яновича Василенка – до м. Алма-Ата, де він організував секцію механізації сільського господарства в Казахському філіалі ВАСГНІЛ. Декого, як доцента кафедри математики І. І. Бакуліна, залишили в Харкові партійні органи для організації підпільної роботи. А хтось уже загинув, як ґрунтознавець-агроном, професор Полтавського сільськогосподарського інституту Тимофій Таранець (1896 р., с. Опришки, тепер Глобинського району Полтавської області – 1941 р., Харківська область), який тісно співпрацював з харківськими вченими [25, с. 55]. При відступі більшовиків з України його заарештувало НКВС, і разом з іншими в'язнями він загинув у Старому Салтові. Згідно з еміграційними джерелами, ув'язнених було спалено живцем, а радянські документи вказують, що люди загинули в закритому вагоні, у який влучила німецька бомба [9, с. 7]. Отже, на початку 1940 р. в ХСГІ працювали 95 науково-педагогічних працівників (без допоміжного персоналу – О. Г.) [2, с. 88], тоді як в Катта-Курган було вивезено 60 родин співробітників інституту. У цілому, саме про тих співробітників ХСГІ, котрі залишилися під нацистською окупацією, найістотніше бракує інформації.

Німці увійшли до Харкова, який став найбільшим містом СРСР, окупованим Вермахтом, 24 жовтня 1941 р. [11, с. 8]. Здобувши Харків, гітлерівці негайно почали розбудовувати свої органи влади і встановлювати

«новий порядок». Відповідно до запровадженого ними адміністративно-територіального поділу, Харків було віднесено до «Зони військової адміністрації» (ЗВА). Адміністративно-територіальний поділ у ЗВА поєднував у собі елементи радянського адміністративного устрою та військової управлінської системи під керівництвом Вермахту. У зоні військової адміністрації з деяких питань Вермахт міг діяти на власний розсуд, не погоджуючи свої дії з центральним політичним керівництвом, оскільки головне завдання військових на окупованих територіях полягало у встановленні жорсткого контролю без докорінного винищення радянської системи управління.

У наказі начальника штабу Верховного головнокомандування збройними силами Німеччини Вільгельма Кейтеля від 22 червня 1941 р. «Про управління в зайнятих областях СРСР» було зазначено: «Військове командування має право в цих областях використовувати повну владу і уповноважене передати це право командуванню військових груп і армій» [21, с. 90]. Харків знаходився під владою військових груп армії «Південь» протягом усього часу окупації. Органи військової адміністрації мали забезпечувати «спокій» на окупованих територіях та охороняти тили, а також створювати і спрямовувати місцеві цивільні органи управління й наглядати за їхньою діяльністю з метою мобілізації всіх наявних «резервів» для потреб Третього Рейху. Для забезпечення прибутковості господарської експлуатації підконтрольних Вермахту територій створено Економічний штаб «Схід», якому підпорядковувалися всі економічні інстанції на теренах військового управління.

Цивільне управління в місті запровадили 26 жовтня 1941 р. заснуванням Харківської міської управи. Головним чинником формування складу місцевої управи та визначення її функцій була військова адміністрація. Утворене нацистами самоврядування передбачало існування в Харкові міського бургомістрату, очолюваного німецьким обер-бургомістром та його помічниками з місцевого населення. Посаду обер-бургомістра до 22 січня 1942 р. займав полковник Петерскнотте, а бургомістром став професор технологічного

інституту О. І. Крамаренко (1887, Кременчук, тепер Полтавська область – 1943 р., Харків). Історія «вознесіння» О. І. Крамаренка за часів окупації дотепер залишається історією з багатьма суперечливими версіями [9, с. 8; 11, с. 128–129].

Деякий вплив на процес утворення органів міського самоврядування мали окремі громадсько-політичні сили й угруповання, їхнє співвідношення. Окупаційна влада вимагала від місцевого самоврядування підпорядкувати життя населення великого мегаполісу виключно інтересам Вермахту і німецької економіки. Саме тому загарбники накладали сувору заборону на політичну діяльність, проголошували повне підкорення окупаційній владі та безумовне виконання наказів військової адміністрації. До невідкладних завдань самоврядування віднесли: облік населення (за період окупації німці тричі провели перепис харків'ян) та матеріальних ресурсів; визначення наявних промислових об'єктів і сільгосп підприємств, а також організацію експлуатації робітників. Від початку існування в складі міської управи було організовано такі відділи: адміністративний, персональний, сільськогосподарський, культурно-освітній, шкільний, юридичний [9, с. 8]. Надалі кількість працівників міської управи значно збільшилася, але головні відділи залишилися ті ж самі. У різні райони міста призначали бургомістрів, діяльність яких скеровувала міська управа.

Завдання міської управи полягало також у налагодженні життя в напівзруйнованому місті, забезпеченні населення продовольством. Відступаючи, радянські війська руйнували все, що залишилося після евакуації. Масштаби руйнації були колосальним. За підрахунками Індустріального відділу Харківської міської управи, підприємствам Харкова було завдано збитків на суму близько 30 млн руб., з яких: зруйновано і спалено устаткування – на 17 млн руб., вивезено на схід – на 13 млн руб. [20, с. 372].

Схожа ситуація була й у сільському господарстві. Усе, що не вдалося евакуювати на схід – сільськогосподарську техніку, худобу, сировину тощо, скориставшись безладдям під час відступу Червоної армії, передбачливо присвоїло населення. За формальними критеріями такі дії можна вважати мародерством, проте з практичного погляду це було цілком виправдано.

Проблемою забезпечення міста продовольством займалася Обласна земельна управа. З продовольчого питання німці діяли нібито «за програмою винищення людності». Незважаючи на обмеженість фінансових і адміністративних можливостей Земельної управи, численні перепони, що їх чинили нацисти, харків'яни покладали на неї великі надії, бо багато в чому саме від цієї установи залежало налагодження сільського господарства в окупованих районах Харківської області.

Очільником Обласної земельної управи було призначено М. О. Ветухіва, його заступником – І. Н. Відмича-Бандуру. У складі Земельної управи було декілька управлінь (радгоспів, машинно-тракторних станцій, заготівлі зерна тощо) та відділів (рільничого, лісового, землевпорядного, рибного та ін.). Зокрема, посаду керівника лісового відділу посів відомий учений-лісівник М. М. Дрюченко. Зазначені очільники Земельної управи були випускниками, а згодом – викладачами ХСГІ, що дозволяє порушити питання про їхню причетність до відновлення вищої сільськогосподарської освіти в окупованому Харкові.

Щоб уникнути примусової евакуації, Михайло Олексійович Ветухів (Ветухов, 1902 р., м. Харків – 1959 р., м. Нью-Йорк) залишився в Харкові. Випускник ХСГІ 1923 р., він того ж року отримав диплом Харківського інституту народної освіти (нині ХНУ імені В. Н. Каразіна), а з 1924 р. був аспірантом кафедри спеціальної зоотехніки ХСГІ. Після захисту кандидатської дисертації 1926 р. обраний доцентом ХСГІ та обіймав цю посаду до 1928 р., сприяв «українізації» цього ЗВО й інших наукових установ Харкова. У 1928 р. його призначено на посаду професора і завідувача кафедри Полтавського сільгоспінституту. Водночас упродовж 1928–1934 рр. викладав генетику в Харківському ветеринарному інституті, Харківському державному університеті й інших ЗВО м. Харкова. Є свідчення, що на початку 1930-х рр. його було звільнено з Харківського університету як активного учасника Харківського наукового товариства Всеукраїнської академії наук [3, с. 169]. У 1930 р. через загрозу репресій М. О. Ветухів переїхав до Москви. Протягом 1934–1941 рр. він професор Московського ветеринарно-зоотехнічного інституту; науковий

керівник відділу ветеринарної генетики Всесоюзного інституту експериментальної ветеринарії в Москві. У 1935 р. М. О. Ветухів захистив дисертацію і здобув ступінь доктора біологічних наук.

Напередодні нападу Німеччини на СРСР професор М. О. Ветухів повернувся до Харкова та почав викладати генетику в Харківському університеті. Від евакуації на схід відмовився через негативне сприйняття радянської дійсності і хворобу батька – відомого українського мовознавця, етнографа Олексія Васильовича Ветухіва (1867 або 1869 р., Тернова, Харківська область – грудень 1941 р., м. Харків).

Під час окупації Харкова гітлерівцями сповна проявилися організаторські здібності талановитого вченого. Спочатку він очолював сільськогосподарський відділ Харківської міської управи, а згодом – Обласну земельну управу, штат якої нараховував 50 осіб. Завдяки їх наполегливій праці від голоду й холоду було врятовано тисячі людей. У 1942 р. М. О. Ветухіва обрано ректором Харківського університету. Співпрацював з українськими націоналістичними силами, за що його було заарештовано гестапо в 1943 р. Після звільнення Харкова від нацистів переїхав до Львова, де викладав на вищих медичних курсах, а згодом – до Відня. Працював у Віденському університеті генетиком-експериментатором. Не припиняв громадської роботи, допомагав утікачам з України. Під кінець війни професор М. О. Ветухів емігрував спочатку до Німеччини, а в 1949 р. – до США, де в 1950 р. його обрано президентом Української Вільної Академії Наук, яку він очолював до кінця життя [26]. Помер Михайло Олексійович 11 червня 1959 р. від раку, передавши головування УВАН також харків'янину Ю. М. Шевельову [3. с. 169].

Заступник голови Обласної земельної управи І. Н. Відмич-Бандура (1901 р., поблизу м. Кременчук, нині Полтавська область – 1965 р., Буенос-Айрес) навчався в ХСГІ майже одночасно з М. О. Ветухівим і закінчив інститут 1925 р. Після захисту кандидатської дисертації в 1934 р. обіймав посаду професора в інститутах м. Харкова – гідрогеологічному, лісовому, гідротехнічному. Був одним з розробників плану будівництва Кочетківського

водосховища на р. Сіверський Донець. З 1945 р. – знаходився у Фюссені – німецькому таборі для переміщених осіб (Шлясгайм, в американській зоні на півночі м. Мюнхен). Викладав в Українському технічно-господарському інституті (УТГІ) в Мюнхені, видавав журнал «Український господар», брав участь в організації та діяльності хору «Україна» Н. Ф. Городовенка. У 1948 р. І. Н. Відмич-Бандура разом з родиною емігрував до Аргентини, де працював за фахом як ґрунтознавець, відповідав за експертну оцінку територій для спорудження водосховищ нових ГЕС [27].

За спогадами І. Н. Відмича-Бандури, оприлюдненими Л. А. Дражевською, Обласна земельна управа працювала не тільки у сфері сільського господарства, а й допомагала відновлювати інші галузі життя, наприклад, організувала сільськогосподарську школу в Мерєфі, неподалік Харкова [9, с. 11]. Також І. Н. Відмич-Бандура розповів, що «земельна управа робила спроби відновити навчання в Сільськогосподарському інституті, на перший курс прийнято близько 300 студентів, на старших курсах були студенти, яким пощастило залишитися в Харкові» [9, с. 13]. Малоймовірно, щоб термін «пощастило» відповідав об'єктивній ситуації в місті, що перебувало під гнітом нацистського терору, проте для нас ці спогади мають значення як такі, що належать одному з організаторів відкриття сільськогосподарського ЗВО в Харкові в період окупації. Разом з тим І. Н. Відмич-Бандура відзначив відданість науці учених, що залишилися в місті: «...нормальної праці не вели, але дбали за збереження бібліотек і лабораторій» [9, с. 13].

Особові справи професорів М. О. Ветухіва та І. Н. Відмича-Бандури в архіві ХНАУ не збереглися.

Фахівець в галузі лісівництва Михайло Михайлович Дрюченко (1891 р., с. Стара Водолага, Харківська область – 1981 р., м. Харків) під час окупації міста нацистами керував лісовим відділом Обласної земельної управи. Випускник ХСГІ 1926 р., учень видатного вченого в галузі лісівництва академіка Г. М. Висоцького, він працював старшим науковим співробітником в Українському НДІ лісового господарства й агролісомеліорації (УкрНДІЛГА,

м. Харків) у 1930–1936 рр., а протягом 1936–1941 рр. обіймав посаду доцента кафедри агролісомеліорації ХСГІ [7, оп. 1, спр. 66, арк. 35–41]. Докладної інформації про його долю відразу після звільнення Харкова від окупантів у нас немає. Відомо, що в 1946 р. він повернувся до УкрНДІЛГА, протягом 1957–1964 рр. був завідувачем відділу освоєння пісків, а в 1967 р захистив докторську дисертацію [28]. У публікаціях українських дослідників не згадується його діяльність в органах міського самоврядування в роки окупації [28], тоді як зарубіжні дослідники високо оцінюють дії Обласної земельної управи щодо забезпечення населення й установ міста продовольством і дровами [9, с. 11–12]. Колосальний науковий доробок професора М.М. Дрюченка всебічно висвітлено в ювілейному виданні «УкрНДІЛГА – 85 років» [29]. Помер учений у 1981 р. на дев'яностому році життя.

На Харківщині, як і в інших регіонах тимчасово окупованої України, нацисти з перших днів установили найжорстокіший окупаційний режим. І вітчизняні історики [11, с. 65–68; 12, с. 139–180], й історики української діаспори [10, с. 19–20] однаково характеризують сутність установленого гітлерівцями ладу: терор, насильства, пограбування. Репресії Вермахту проти місцевого населення назавжди закарбовано в архівних документах [13–19]. Про ситуацію в місті під владою нацистів розповів другий бургомістр Харкова О. П. Семененко: «На балконах повисли трупи якихсь людей без імені, з коротким написом на грудях «комуніст». Ніхто не знав, який суд і за що повісив цих людей ...» [8, с. 42]. У місті не залишилося жодного складу харчів. Електричні станції зруйновано, вугілля, дров і води не було. Усе населення перетворилося на безробітних – «робітники й інженери без фабрик, учні й учителі без шкіл, студенти і професори без університетів...» [8, с. 43]. Ніхто не міг сказати, як виживатимуть 460 тис. людей, які залишилися в місті під окупантами [11, с. 8].

Тривалий час у вітчизняній історіографії зберігався однобокий підхід до висвітлення окупаційного режиму як геноциду нацистів проти радянських людей, пограбування матеріальних ресурсів тощо. Реальна ситуація була складнішою: упровадження «нового порядку» на Харківщині

супроводжувалось утворенням різних громадських угруповань, членів яких об'єднувало неприйняття радянської дійсності. За словами Любові Дражецької, життя в прифронтовому Харкові було таким: «... голод, холод, руїна, злидні, вішання закладників, арешти і розстріли. Але одночасно почули про самоорганізацію українців, відродження церкви, українську газету» [9, с. 6].

Проте гітлерівці не були послідовними у вирішенні українського питання. Вони постійно роздмухували ворожнечу між українцями та росіянами. Певний час нацистська влада, спираючись на лояльних представників українського націоналізму, підтримувала ідею українізації міста, надання Харкову «українського обличчя». Проте жорстока політика нацистських окупантів унеможливила переведення українського національного питання в політичну площину. Навіть уживання терміну «Україна» в політичному розумінні було заборонено [11, с. 131].

Міське населення постійно перебувало на межі виживання. З усіх великих українських міст життя в Харкові було чи не найтяжчим. Причиною катастрофічного голодування цивільного населення стало таке планування німецьким військовим командуванням воєнних операцій, яке передбачало пограбування ресурсів окупованих територій для задоволення потреб армії. Військова адміністрація свідомо обмежувала доступ городян до продовольства. Забезпечення міста покладалося на Харківську міську управу, у розпорядженні якої були дуже обмежені кошти. За даними міської управи, у 1942 р. від голоду померло 13 139 жителів міста [20, с. 382]. Усього окупація тривала 641 день. За цей час з різних причин загинуло понад 300 тис. мирних жителів, тобто щодня вмирало близько 470 людей [19, с. 14–15].

Складною була ситуація в системі закладів вищої освіти. Відновлені на початку окупації Харкова політехнічний, комерційний, педагогічний, інженерно-економічний інститути діяли короткий час. Їх було закрито на підставі розпорядження сьомого відділу Вермахту зони «Б» (Україна) від 8 грудня 1941 р. (за даними професора Д. М. Титаренка – 29 грудня 1941 р.), згідно з яким було чітко визначено дозволені до існування у ЗВА навчальні заклади: народні, сільськогосподарські та лісогосподарські школи, курси

фахової підготовки з домашнього господарства, ручної праці, охорони здоров'я і гігієни для жінок. Усі інші ЗВО підлягали ліквідації [12, с. 193–194]. Від початку окупації України заклади вищої освіти й науково-дослідні установи підпадали під юрисдикцію робочої групи «Східна Україна» зондерштабу «Наука» рейхсміністерства А. Розенберга [24, с. 788]. Завдання цієї установи полягало у встановленні жорсткого контролю над усім науковим і навчальним обладнанням та забезпеченні використання матеріальної бази існуючих ЗВО в інтересах німецької економіки.

У серпні-вересні 1942 р. окупаційна влада пішла на поновлення діяльності окремих факультетів і інститутів у галузях, де відчувався гострий дефіцит кадрів: у медицині, транспорті, промисловості, сільському господарстві. Улітку 1942 р. було відкрито Харківську школу агрономів в одному з корпусів ХСГІ по вулиці Артема (тепер Алчевських), 44 у складі двох факультетів: агрономічного і механізації сільського господарства з «дворічним або трирічним курсом навчання» [4, арк. 1]. На перший курс агрономічного факультету було зараховано 178 студентів, а на факультет механізації – 211 студентів. Прийом студентів було проведено на конкурсній основі за результатами екзаменів. В іспитах брали участь випускники 10-х класів середніх шкіл і студенти старших курсів інших закладів вищої освіти. Водночас старші курси було доукомплектовано студентами зі споріднених інститутів. Заклад відкрили на базі неевакуйованих залишків лабораторного устаткування ряду інститутів м. Харкова [4, арк. 1 зв.].

Відкриттям Сільськогосподарського інституту в Харкові окупанти намагалися задовольнити потреби німецької економіки у висококваліфікованих спеціалістах для збільшення ефективності пограбування аграрних ресурсів України. Для науково-педагогічних працівників харківських ЗВО і студентської молоді інститут був шансом вижити в жахливих умовах нацистського терору, отримати дозвіл на пересування містом і т. п. Хтось уважав установлений нацистами режим незмінним і намагався налагодити життя в нових умовах

існування – продовжити навчання, отримати фах, завершити наукові дослідження тощо.

За спогадами колишнього доцента кафедри ботаніки та фізіології рослин Г. М. Лясковського та його матері М. Ф. Грушки, керівником Харківської школи агрономів було призначено завідувача кафедри рослинництва ХСГІ професора Семена Осиповича Воробйова, помічником з навчальної роботи – завідувача кафедри математики, професора Михайла Йосифовича Михайловського, а помічником з наукової роботи – викладача кафедри селекції Марту Ансівну Ільїнську-Центилович [3, с. 169].

Випускник Київського політехнічного інституту (КПІ) 1913 р., С. О. Воробйов (1886 р., с. Велика Грязнуха Саратовської губернії, Росія – 1943 р., м. Харків) у 1924 р. отримав звання професора у КПІ. Протягом 1921–1925 рр. працював професором Харківського зоотехнічного інституту, а в 1925–1926 рр. – професором Одеського сільгоспінституту. Із 1927 по 1941 рр. професор С. О. Воробйов працював у Харківському СГІ: протягом 1927–1938 рр. – очільником кафедри часткового рільництва, а із 1938 по 1941 рр. – завідувачем кафедри рослинництва. Наукові досягнення професора С. О. Воробйова висвітлено в «Енциклопедії сучасної України» [30]. Там же зазначено, що Семен Осипович «загинув під час евакуації Харківського СГІ у м. Катта-Курган (Узбекистан, 1941–1943 рр.)». Як відомо, евакуація ХСГІ тривала протягом другої половини вересня – початку листопада 1941 р. Тому важко пояснити загибель ученого 1943 р. обставинами, зумовленими евакуацією. За спогадами свідків, професор С. О. Воробйов залишився у Харкові і керував роботою Сільськогосподарського інституту, відкритого з дозволу окупаційної влади. Доля його була трагічною. Професора С. О. Воробйова разом із дружиною – істориком за фахом та 77-річним батьком нацисти отруїли чадним газом у машині для знищення людей – газвагені. Причиною цього стало фіктивне посвідчення у відрядження, виписане професором С. О. Воробйовим секретареві Харківського підпільного обкому КП(б)У І. І. Бакуліну для прикриття його таємної діяльності, спрямованої проти окупантів, [3, с. 169].

Завідувач кафедри математики ХСГІ професор М. Й. Михайловський (1890–?; у документах – Михайловський, Михаловський, Михалівський), як свідчать документи його особової справи, був дуже поважною людиною в інституті [7, оп. 1, спр 95, арк. 24–47]. Випускник математичного факультету Петроградського університету 1915 р., він також мав неповну освіту Петроградського інституту інженерів шляхів сполучення (виключений з четвертого курсу 1919 р.) і працював у ХСГІ на посаді професора з 1924 р. У різні роки був деканом агрономічного факультету й членом Правління ХСГІ (з 1926 р.), проректором інституту з навчальної частини (з 1930 р.), науковим директором інституту (з 1933 р.), завідувачем кафедри математики (з 1935 р.) тощо. Проте ще 1933 р. його було виключено з кандидатів у члени ВКП(б) «по чистке», а 1 листопада 1935 р. звільнено з роботи для перевірки органами НКВС на політичну благонадійність. Підозри влади ґрунтувалися на тому, що у роки громадянської війни він служив в армії О. В. Колчака (хоча й перейшов зі своєю частиною на сторону більшовиків, а потім брав участь у боях на польському фронті в рядах Червоної армії), а його матір і сестра 1930 р. емігрували до Польщі. 21 березня 1936 р. М. Й. Михайловського було поновлено на роботі та затверджено помічником директора з науково-дослідної роботи та аспірантури. Але на цьому негаразди для нього не скінчилися: у липні 1940 р. М. Й. Михайловському було заборонено використовувати вчене звання професора через відсутність у нього ступеня кандидата наук, що, у свою чергу, унеможливило для нього захист докторської дисертації. Можна припустити, що питання щодо професорського звання вирішувалося важко, адже 19 травні 1941 р. його поінформували спеціальним наказом за підписом директора ХСГІ про необхідність до 23 травня надати документи про затвердження у званні професора, щоб зберегти відповідну заробітну платню [7, оп. 1, спр. 95, арк. 39, 40, 47].

Як людина, що зазнала переслідувань з боку влади, професор М. Й. Михайловський міг розраховувати на толерантне ставлення до себе з

боку окупантів. За спогадами свідків, саме він був помічником директора з навчальної роботи Харківської школи агрономів у 1942–1943 рр.

Водночас на його допомогу дуже сподівався керівник Харківського підпільного обкому КП(б)У І. І. Бакулін. Він звернувся до професора із проханням дозволити користуватися квартирою родини М. Й. Михайловських як конспіративною, і самому оселитися у ній. У тій же квартирі містилися основні матеріальні цінності, передані І. І. Бакуліну господарським відділом обкому КП(б)У для здійснення підривної діяльності.

У травні–червні 1942 р. гітлерівці викрили харківське підпілля та заарештували більшість його членів. Важко хворий І. І. Бакулін, аналізуючи причини трагічного розгрому організації, написав з тюремної лікарні у вересні 1942 р.: «... нас підвела непомірна матеріальна скрута, по суті голод ... , допомоги не було з того берега... Особисто мене обікрала сім'я поважного професора Харківського інституту ... Михайловського Михайла Йосифовича, який погодився дати мені притулок і безсовісно відмовився при німцях реєструвати мій паспорт. Сім'я цих негідників забрала майже всі мої продукти і цінності» [31]. Після звільнення Харкова від окупантів Наркоматом внутрішніх справ було порушено слідство щодо обставин загибелі підпілля. Попри те, що розслідування не було доведено до кінця, у звіті Харківського обкому КП(б)У зазначено: «Основною причиною арештів підпільних працівників і провалу ряду підпільних організацій стали зрада і допущене порушення правил конспірації. Зрадником з числа залишених для підпільної роботи в Харківській області виявився професор сільськогосподарського інституту безпартійний Михайловський Михайло Йосифович, власник конспіративної квартири» [31].

Важко сказати, як усе було насправді, бо дуже зручною була постать колишнього завідувача кафедри математики ХСГІ для звинувачення. Однак, розуміючи, що радянська влада матиме до нього цілком обґрунтовані питання щодо загибелі підпілля та його керівника, М. Й. Михайловський разом із німцями втік на Захід улітку 1943 р.

Відомий учений-селекціонер, доктор сільськогосподарських наук, професор Марта Ансівна Ільїнська-Центилович (1897 р. в м. Шяуляй, Литва – 1979 р., м. Харків) закінчила Харківський СГІ 1927 р. Здобувши фах агронома-рослинника, вона працювала на Центральній контрольно-насіницькій станції у м. Харкові, а з 1937 р. – асистентом кафедри селекції та насінництва ХСГІ. За спогадами колег, у роки окупації була помічником директора з наукової роботи Харківської школи агрономів. Але сама Марта Ансівна в особовому листку з обліку кадрів власноруч повідомила, що з жовтня 1941 р. до квітня 1942 р. вона ніде не працювала; від квітня 1942 р. до червня 1943 р. працювала у контрольно-молочній лабораторії Кінного ринку м. Харкова, а з травня 1943 р. й до половини серпня 1943 р. – в Українському НДІ соціалістичного землеробства (нині – НДІ овочівництва і баштанництва НААН України, Мерефа – О. Г.). Після звільнення Харкова була директором цього інституту до 1945 р. [7, оп. 1, спр. 42, арк. 20, 21]. На підставі наказу Наркомзему СРСР за № 441 від 1 листопада 1943 р. про відновлення роботи Харківського СГІ М. А. Ільїнську-Центилович зараховано на посаду доцента кафедри селекції й насінництва з 23 серпня 1943 р. З 1962 р. Марта Ансівна працювала в ХСГІ на посаді завідувача кафедри селекції та насінництва; з 1972 р. – професора-консультанта цієї ж кафедри [7, оп. 1, спр. 42, арк. 12].

В архіві нашого ЗВО зберігається особова справа відомого українського хіміка, професора Івана Сергійовича Телетова (1878 р., м. Астрахань – 1947 р., м. Харків). Протягом 1921–1947 рр. він очолював кафедру неорганічної і аналітичної хімії ХСГІ [7, оп.1, спр. 72, арк. 33–47]. Під час окупації входив до складу ініціативної групи з організації навчання студентів у Харкові. Для полегшення життя своїх колег налагодив виробництво сірників у хімічній лабораторії [3, с. 170]. Після звільнення Харкова, 27 серпня 1943 р. професора І. С. Телетова призначено заступником із навчальної частини уповноваженого Харківської міської ради депутатів трудящих по ХСГІ професора О. І. Супруненка, а 2 жовтня 1943 р. – членом приймальної комісії інституту [7,

оп. 1, спр. 72, арк. 33, 40]. На підставі наказу Наркомзему СРСР від 1 листопада 1943 р. поновлений на роботі у ХСГІ з 23 серпня 1943 р. [7, оп. 1, спр. 23, арк. 45].

Олександр Ілліч Супруненко (1884 р. – ?) був професором ХСГІ з 1930 р. У роки окупації – директор Інституту рослинництва, дійсний член Ради наук Харківської міської управи. Саме з його ім'ям пов'язаний період відбудови Харківського СГІ відразу ж після звільнення міста. Починаючи з 27 серпня 1943 р., усі накази щодо відновлення ХСГІ виходили за підписом уповноваженого Харківської міськради депутатів трудящих по ХСГІ О. І. Супруненка. До повернення з евакуації директора ХСГІ П. Т. Дмитренка тимчасово виконував його обов'язки [7, спр. 23, арк. 1–23].

У 1920 р. посаду завідувача кафедри загального землеробства, а 1934 р. – кафедри агрохімії в ХСГІ посів професор Михайло Андрійович Єгоров (1879 р., с. Кам'янка Самарської губернії, Росія – 1942 р., м Харків). Перед війною він також працював у Харківському державному університеті. Його особова справа зберігається в архіві ХНАУ. В архівних матеріалах закарбовано результати небезпечної для М.А. Єгорова наукової дискусії з проблеми уведеного ним поняття «окультуреного ґрунту» [7, оп. 1, спр. 6, арк. 1–7]. Як один з провідних фахівців свого часу, професор М.А. Єгоров був членом науково-консультаційної Ради та секції агрохімії науково-методичної Ради при Наркомземі УСРР (1928–1931 рр.) [32]. Учений відомий як один з ініціаторів заснування окремих навчальних кафедр агрономічної хімії в аграрних ЗВО відповідно до спеціального рішення Головпрофосвіти при Наркоматі освіти УСРР (1928 р.). У 1934 р. йому вдалося вперше відкрити таку кафедру при Харківському СГІ; цією кафедрою він керував до своєї смерті у 1942 р. Під час окупації професор М.А. Єгоров залишився в місті. Напередодні радянсько-німецької війни він важко захворів, проте прагнув якомога швидше опрацювати накопичений матеріал багаторічних польових, вегетаційних і лабораторних дослідів. Є відомості, що він викладав у Харківській школі агрономів у період окупації, але категорично відмовився від пропозиції стати бургомістром, незважаючи на неодноразові вимоги окупантів. Після чергового такого

«прохання» покінчив життя самогубством у січні 1942 р. [32]. Щоправда, версії загибелі вченого різняться. За однією з них, професор М.А. Єгоров загинув 1942 р. у результаті падіння з даху будинку, коли чистив його від снігу [3, с. 170]. Ученого було поховано на цвинтарі по вулиці Пушкінській, поблизу церкви, де зараз закладено Молодіжний парк.

Обдаровану викладачку кафедри фізіології рослин і мікробіології Р. Л. Фарфель (1899 р. – 1941/42 р. ?) вірогідно було розстріляно гітлерівцями у Дробицькому Яру. Рахіль Лазарівна 1926 р. закінчила Харківський інститут народної освіти. Незадовго до початку війни, 24 лютого 1941 р., захистила кандидатську дисертацію [7, оп. 1, кн. 3, спр. 2, арк. 31–41].

За спогадами колег, унаслідок голоду взимку 1942 р. помер доцент кафедри ботаніки М. В. Ковальов [3, с. 170]. Однак в архіві ХНАУ його особова справа не зберіглася.

Дискусійним залишається питання щодо кількості науково-педагогічних працівників, причетних до функціонування Харківської школи агрономів. Їхню кількість можна приблизно обчислити за архівними документами, які стосуються часу звільнення Харкова від окупантів. Ці ж документи дозволяють узагальнити, що до складу відкритого німцями інституту було включено кафедри і неевакуйований персонал ХІМЕСГу – закладу освіти, створеного більшовиками 23 липня 1930 р. на базі кафедр механізації Харківського і Полтавського сільськогосподарських інститутів. На початку окупації ХІМЕСГ було евакуйовано в Ташкент, де він «влився до Ташкентського сільськогосподарського інституту» [4, арк. 1].

У доповідній записці до Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У «Про відновлення роботи сільськогосподарських учбових інститутів» Наркомзем УРСР Г. П. Бутенко порушив низку питань, зокрема: 1) щодо термінового початку роботи всіх харківських сільськогосподарських ЗВО, насамперед Харківського сільськогосподарського інституту та інституту механізації сільського господарства, що діяли в роки окупації як Харківська школа агрономів; 2) щодо затвердження заходів з реєвакуації трьох харківських інститутів –

сільськогосподарського і механізації сільського господарства з Узбекистану та ветеринарного з Киргизстану, а також Ворошиловградського сільгоспінституту із Саратовської області Росії та відновлення їхньої роботи відповідно у Харкові та Ворошиловграді.

«Виходячи з великої потреби в підготовці кадрів для сільського господарства визволених областей України, – зазначив нарком Г. П. Бутенко, – Наркомзем УРСР вважає необхідним відновити в 1943 р. роботу Харківського сільськогосподарського інституту з факультетами: агрономічним, меліоративним, лісним і захисту рослин» [4, арк. 1 зв.], а також Харківського інституту механізації сільського господарства, Харківського ветеринарного інституту та Ворошиловградського сільськогосподарського інституту [4, арк. 2].

Аргументуючи можливість термінового відновлення роботи ХСГІ, нарком Г. П. Бутенко інформував Раднарком УРСР і ЦК КП(б)У: «Після визволення Червоною Армією від німецької окупації міста Харкова по Харківському сільськогосподарському інституту встановлено такий стан: Харківський сільськогосподарський інститут і інститут механізації сільського господарства мають професорів – 13 осіб, з них докторів – 7; доцентів – 20, асистентів – 13, наукових робітників – 7, лаборантів – 8, препаративників – 5. Така кількість професорсько-викладацького складу дає можливість укомплектувати кафедри інституту сільського господарства і інституту механізації сільського господарства, за винятком кафедри деталей машин і кафедри організації сільського господарства» [4, арк. 1 зв.]. Як бачимо, цей кадровий склад (разом 66 осіб – О. Г.) представляв науково-педагогічні колективи двох Харківських сільськогосподарських ЗВО. Декотра частина цих осіб становила кадровий склад Харківської школи агрономів за часів окупації.

Чисельність науково-педагогічного персоналу безпосередньо Харківського сільгоспінституту була визначена директором інституту П. Т. Дмитренком, котрий разом з професором Л. М. Клецьким та доцентом М. К. Крупським наприкінці другої декади вересня повернувся до Харкова для підготовки повної реєвакуації ЗВО. У доповідній записці «Про стан Харківського ордена

Трудового Червоного Прапора Сільськогосподарського інституту» від 25 вересня 1943 р. директор ХСГІ зазначав: «З викладацького персоналу, що залишився в Харкові, на роботі можна використовувати: докторів наук, професорів – 2; кандидатів наук, доцентів – 3; доцентів – 2; асистентів і викладачів немає» (разом 7 осіб – О. Г.) [5, арк. 2]. Викликає здивування велика різниця між цифрами, наданими головою Наркомзему Г. П. Бутенком та директором ХСГІ П. Т. Дмитренком щодо кількості науково-педагогічних працівників. Проте архівні документи ХНАУ засвідчують, що вже з 15 вересня 1943 р. у ХСГІ працювали професори: Бельговський, Яхонтов, Пищимука, Сериков, Долгов, Дармостук та доценти: Галицький, Залеська, Тютюнкіна, Трунов [7, оп. 1, спр. 23, арк. 18]. Згідно з наказом Наркомзему за № 441 від 1 листопада 1943 р. на роботу в інститут зарахували професорів І. В. Бельговського, О. О. Мигуліна, П. С. Пищимуку, І. С. Телетова, І. О. Яхонтова з 23 серпня 1943 р. та професора кафедри тваринництва В. Г. Смирнова, який також пов'язаний з діяльністю Харківської школи агрономів, з 1 листопада 1943 р. За цим же наказом на роботу зараховано 12 доцентів та п'ять осіб навчально-допоміжного персоналу [7, оп. 1, спр. 23, арк. 45-47].

Отже, відразу після звільнення міста від окупантів 23 серпня 1943 р. Харківський СГІ відновив свою діяльність. Принаймні більшість викладачів ХСГІ, передусім професуру Харківської школи агрономів, було зараховано на роботу у відновлений інститут з 23 серпня 1943 р. з повною виплатою заробітної платні з цього часу, хоча відповідні накази директором П. Т. Дмитренком підписано у листопаді 1943 р.

Перший наказ по відновленому інституту підписано 27 серпня 1943 р. уповноваженим Харківської міської ради депутатів трудящих по ХСГІ професором О. І. Супруненком про призначення своїм заступником по учбовій частині інституту професора І. С. Телетова, помічником директора по господарській частині Ф. А. Андрєєва та бухгалтером ХСГІ К. Я. Лобанової. За розпорядженням професора О. І. Супруненка від 29 серпня було проведено інвентаризацію майна інституту, а 30 серпня деканом факультету механізації

сільського господарства призначено професора Т. П. Тіщенка. 31 серпня професор О. І. Супруненко підписав наказ щодо інвентаризації усіх бібліотек [7, оп. 1, спр. 23, арк. 1, 3, 4]. Ці та інші накази професора О. І. Супруненка свідчать про системність його дій з негайної відбудови інституту.

Наступні накази щодо відновлення інституту зроблено директором ЗВО П. Т. Дмитренком, що повернувся з евакуації. 20 вересня за його підписом видано перший наказ, згідно з яким встановлювалося: «Поновити діяльність Харківського СГІ у складі факультетів: 1. Агрономічного з відділеннями: а) полеводства, б) селекції та насінництва; 2. Захисту рослин» [7, оп. 1, спр. 23, арк. 24]. Цим же наказом доручено бухгалтерії разом з учбовою і господарською частинами скласти кошторис на утримання інституту на період з 23 серпня по 31 грудня 1943 р. [7, оп. 1, спр. 23, арк. 32]. 2 жовтня створено комісію з прийому студентів у складі П.Т. Дмитренка, М. К. Крупського, І. С. Телетова, Г. А. Трунова і О. О. Мигуліна. Студентів зараховано наказом від 30 листопада 1943 р. [7, оп. 1, спр. 23, арк. 34, 57]. Щоправда, прийом студентів на 1943/44 навчальний рік тривав і далі.

Директор інституту також ретельно проаналізував стан усіх навчальних корпусів, студентських гуртожитків, житлового фонду, столових і допоміжних помешкань. Вони задовільно збереглися і потребували здебільшого поточного ремонту (скління вікон, установлення віконних рам і переплетень). Матеріальний стан інституту було визнано таким, що дозволяв відновити навчальний процес негайно [5, арк.1 зв., 2]. Подібних висновків дійшов і голова Наркомзему Г. П. Бутенко [4, арк. 1 зв.]. Він же планував, що прийом студентів на перший курс 1943/44 навчального року становитиме: на агрономічному факультеті – 75 осіб; на меліоративному – 50; лісному – 50; факультеті захисту рослин – 50 осіб (разом 225 осіб) [4, арк. 2]. Як бачимо, реальна ситуація була іншою, і в 1943 р. прийом студентів проведено на два факультети.

За архівними документами навчальні приміщення і гуртожитки перебували у стані, придатному для навчальної роботи. Водночас, за спогадами всесвітньо відомого вченого-грунтознавця, одного із засновників сучасного ґрунтознавства

у Словаччині й Чехії, академіка Словацької академії наук, депутата Словацького парламенту Юрая Грашко (Hraško Juraj, нар. 1931 р.), побутові умови студентів у повоєнному ХСГІ були складними. У 2017 р. під час відвідування Харківського НАУ – навчального закладу, який він закінчив 1955 р. – учений згадував, що на час його вступу до ХСГІ ремонт приміщень ще тривав, і жив він у гуртожитку, котрий за часів окупації гітлерівцями було пристосовано під конюшню, що відчувалось упродовж усього часу навчання.

У вересні 1943 р. розпочалася часткова реєвакація ЗВО з Узбекистану до України. Реєвакацію здійснювали в надскладних умовах воєнного часу. Цікаво, що новий 1943/44 навчальний рік інститут розпочав водночас у Харкові та Катта-Кургані, де заклад продовжував працювати як евакуйований (рис. 2).

Рис. 2. Колектив ХСГІ в евакуації, м. Катта-Курган (Узбекистан), 1944 р.

Перший ряд, зліва направо: Ф. Ф. Абрамов, В. Г. Аверін, Яншилов, Ключко, Назаров, Т. Д. Страхов, Гадуров, Зіяров. Другий ряд: Г. Г. Подоба, Ф. Я. Бузовер, Максютін, С. Г. Ромаданов, М. Д. Рижутін, Д. І. Сарана, А. Д. Алексєєв, Л. Н. Делоне, С. М. Муравлянський, Ф. П. Мацков, Попов, О. М. Грінченко, І. І. Палій, Є. А. Алексєєва

Директор інституту П. Т. Дмитренко одночасно здійснював керівництво інститутом в обох містах, про що свідчать накази за його підписом. За

інформацією директора, у 1943 р. на перший курс в Катта-Кургані було прийнято 85 студентів, на другому навчался 35, на третьому – 25, на четвертому – 10 студентів [5, арк. 1]. У вересні 1943 р. у Катта-Кургані працювали: професорів, докторів наук – 4; професорів – 2; доцентів, кандидатів наук – 8; доцентів – 1; асистентів – 4 (разом – 19 осіб) [5, арк. 1]. Остаточну реевакуацію було завершено в серпні 1944 р.

21 червня 1944 р. П. Т. Дмитренко був звільнений з посади директора за власним бажанням (причини цього ще треба встановлювати – О. Г.). 25 липня 1944 р. директором Харківського СГІ призначено академіка О. Н. Соколовського. За його директорства здійснено перший повоєнний випуск студентів в 1945 р., що закарбовано на фотографії, представлений в музеї історії ХНАУ (рис. 3).

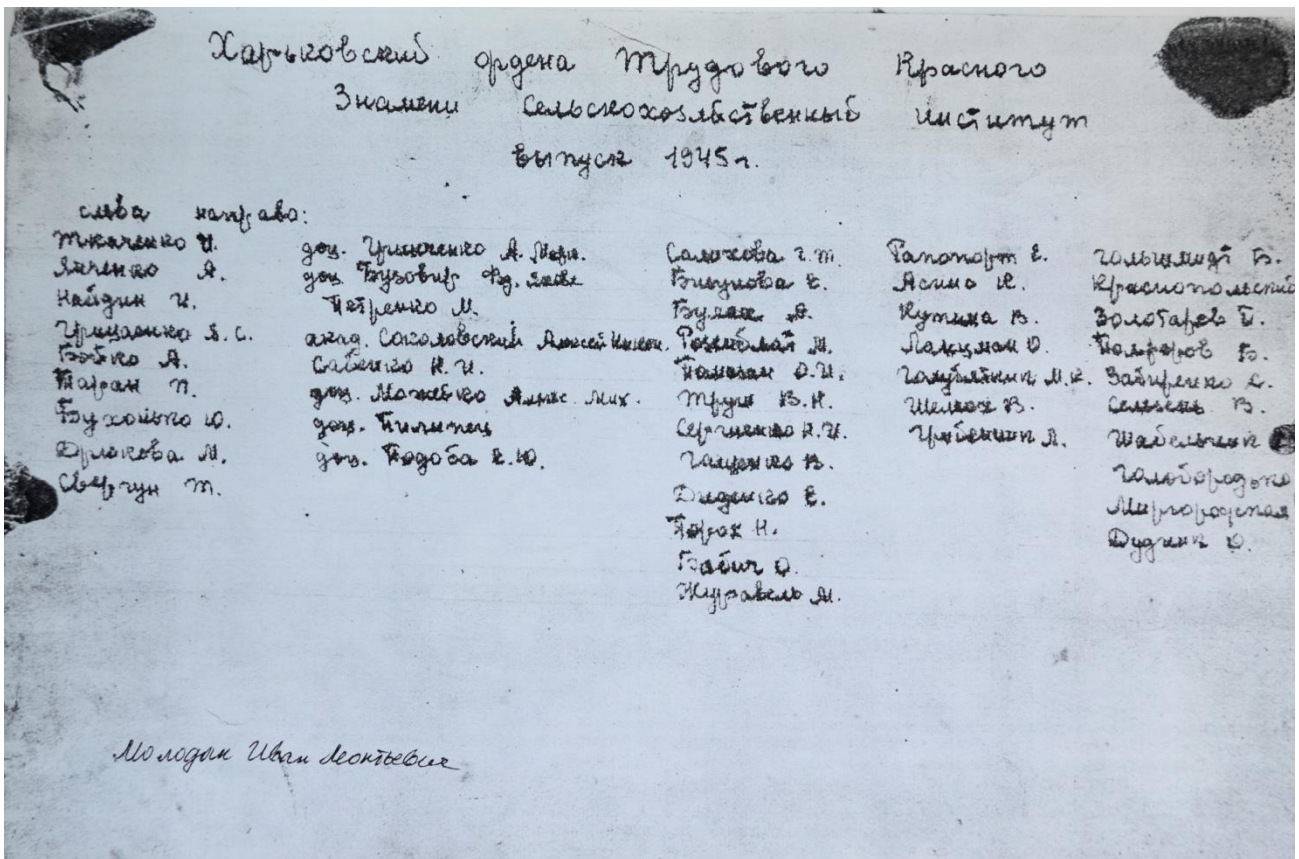

Рис 3. На зворотньому боці світлини – випуск студентів ХСГІ 1945 р.
У центрі – директор ХСГІ академік О. Н. Соколовський

Здійснена реконструкція дозволяє подолати спрощений погляд на історію ХНАУ в роки Другої світової війни та окупації міста Вермахтом. Ратний подвиг працівників і студентів тодішнього ХСГІ та діяльність ЗВО в евакуації в Катта-Кургані не охоплюють усього спектра проблем з історії ХНАУ в роки війни. Відкриттям Харківської школи агрономів в умовах повністю зруйнованої довоєнної системи вищої спеціальної освіти окупанти прагнули подолати гостру нестачу фахівців аграрної галузі, необхідних для підвищення прибутковості від грабування ресурсів України. Разом з тим багатьом науковим працівникам ХСГІ та інших ЗВО міста інститут давав змогу адаптуватися до надскладних умов гітлерівського режиму. Зауважимо, що окупанти серйозно поставилися до створення цілісної системи ЗВО сільськогосподарського напрямку й об'єднали на базі ХСГІ у складі Харківської школи агрономів два харківських інститути – сільськогосподарський і механізації сільського господарства. До навчального закладу німецька військова адміністрація

ставилася з великою засторогою через підозру щодо причетності його працівників до діяльності харківського підпілля. В умовах наступу радянських військ діяльність цього ЗВО не могла бути повноцінною. Інформації щодо випуску студентів у нас немає.

Історія Харківської школи агрономів стала доказом не лише індивідуальної, але й колективної «живучості» викладачів харківських ЗВО в місті, де Вермахтом не визнавалися ніякі, навіть найжорстокіші закони війни, і створювалися умови, які унеможливлювали виживання городян.

Функціонування ЗВО під владою загарбників дозволило відновити роботу Харківського СГІ як радянського закладу освіти негайно після звільнення міста – 23 серпня 1943 р. Це було зроблено на основі тих приміщень, устаткування, лабораторного обладнання, що становили матеріальну базу Харківської школи агрономів у часи окупації та збереглися у задовільному стані. Значну частину членів професорсько-викладацького колективу Харківської школи агрономів – крім осіб, що втекли з України з німцями – було зараховано на роботу в ХСГІ з 23 серпня 1943 р.

Завдання всебічного вивчення історії ХНАУ в часи окупації потребує розширення кола архівних документів, зокрема залучення матеріалів з фондів німецьких установ – Харківської міської комендатури, фонду Харківської міської управи, фондів земельної та наукової управ, документів Харківської школи агрономів (якщо вони збереглися) тощо. На нашу думку, розширення джерельної бази є важливою передумовою об'єктивного і всебічного висвітлення історії ЗВО в часи окупації.

Список використаних джерел та літератури

1. Киричок Р. І., Голікова О. М., Гриценко З. І. Харківський національний аграрний університет імені В. В. Докучаєва. 1816–2006: нарис. Харків: ХНАУ, 2006. 367 с.: іл.
2. Голікова О. М., Кравцов А. І., Киричок Р. І. Історія Харківського національного аграрного університету імені В. В. Докучаєва. Харків : ХНАУ, 2011. 544 с.

3. Поташов Ю. М. Викладачі Харківського СГІ під час окупації 1941–1943 рр. *Заради життя майбутніх поколінь*: матеріали наук. конф., присвяч. 70-річчю Великої Перемоги. Харків: ХНАУ, 2015. С. 168–170.
4. Докладная записка Наркомзема УССР Совету Народных комиссаров УССР о возобновлении работы сельскохозяйственных учебных институтов после эвакуации в 1943 году. *ДАХО* (Державний архів Харківської області). Ф. Р-1148. Оп. 11. Од. зб. 19. Арк. 1–2.
5. Докладная записка директора института о состоянии материально-технической базы института в г. Харькове на период 25 сентября 1943 года после его освобождения от фашистских захватчиков. *ДАХО*. Ф. Р-1148. Оп. 11. Од. зб. 20. Арк. 1–2.
6. Архіви окупації: 1941–1944. Анотований реєстр фондів державних архівів України. Державний комітет архівів України. Державний архів Харківської області. 403 фонди. Київ, 2005. URL : <https://archives.gov.ua/Publicat/AO-1941-1944.php#Top> (дата звернення : 21.01.2020)
7. *Архів ХНАУ ім. В. В. Докучаєва*.
8. Семененко Олександр. Харків, Харків ... 2-ге вид. Мюнхен: Сучасність, 1977. 49 с. URL : <https://www.litmir.me/br/?b=650977&p=42> (дата звернення : 13.01.2020)
9. Дражевська Л., Соловей О. Діяльність органів самоврядування і громадських організацій у Харківській області в 1941–43 рр. *Харків за часів німецької окупації 1941–1943: спогади* / [передм. Ю. Ш.]. Нью-Йорк: Б. в., 1985. С. 5–16. URL : [http:// http://diasporiana.org.ua/memuari/6535-drazhevaska-l-solovey-o-harkiv-u-roki-nimetskoyi-okupatsiyi-1941-1943/](http://http://diasporiana.org.ua/memuari/6535-drazhevaska-l-solovey-o-harkiv-u-roki-nimetskoyi-okupatsiyi-1941-1943/) (дата звернення : 31.01.2020)
10. Соловей О., Дражевська Л. У Просвіті і навколо. *Харків за часів німецької окупації 1941–1943: спогади* / [Передм. Ю. Ш.]. Нью-Йорк: Б. в., 1985. С. 17–29 с. URL : [http:// http://diasporiana.org.ua/memuari/6535-drazhevaska-l-solovey-o-harkiv-u-roki-nimetskoyi-okupatsiyi-1941-1943/](http://http://diasporiana.org.ua/memuari/6535-drazhevaska-l-solovey-o-harkiv-u-roki-nimetskoyi-okupatsiyi-1941-1943/) (дата звернення : 10.01.2020)
11. Скоробагатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943). Харків : Прапор, 2004. 368 с. URL : <http://resource.history.org.ua/item/0009154> (дата звернення : 13.01.2020)
12. Левченко Ю. І. Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр. : монографія / за наук. ред. К. П. Двірної. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. 402 с. URL : <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/25258/1/Levchenko.pdf> (дата звернення : 13.01.2020)
13. Звірства і злочини німецько-фашистських загарбників на Харківщині: зб. док / відп. за вип. Є. Пелешук. Київ; Харків : Укрдержвидав, 1944. 54 с.
14. Сліди фашистських звірів: зб. статей про німецький розбій у Харкові. Київ; Харків : Укрдержвидав, 1944. 78 с.

15. Судовий процес. Про звірства німецько-фашистських загарбників на території м. Харкова і Харківської області в період їх тимчасової окупації: зб. матеріалів / за заг. ред. М. Ляховича. Харків : Б. в., 1944. 131с.
16. Харьковщина в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) : сб. док. и мат. / под ред. А. В. Тесленко. Харьков : Прапор, 1965. 423 с.
17. Из стенограммы беседы, проведенной в Харьковском сельскохозяйственном институте с проф. Мигулиным А. А., Телетовым И. С., Супруненко А. И., Смирновым В. Г. и Писчимукой П. С. *Город и война: Харьков в годы Великой Отечественной войны. [Воспоминания об оккупированном Харькове]* / сост. С. М. Куделко, С. И. Посохов, Е. В. Дьякова. Санкт-Петербург: Алейтея, 2012. С. 210–225.
18. Війна очима дітей: зб. архів. документів / Держархів Харків. обл. – Харків : ФОРМ Тарасенко, 2013. 220 с. URL : <http://archives.kh.gov.ua/wp-content/uploads/2015/09/Viyna-ochima-ditey.pdf> (дата звернення : 14.01.2020)
19. Город и война: Харьков в годы Великой Отечественной войны. [Воспоминания об оккупированном Харькове] / Сост. С. М. Куделко, С. И. Посохов, Е. В. Дьякова. СПб. : Алейтея, 2012. С. 15. URL : <http://docplayer.ru/42780937-Rossiyskiy-gosudarstvennyy-gumanitarnyy-universitet-harkovskiy-nacionalnyy-universitet-imeni-v-n-karazina.html> (дата звернення : 14.01.2020)
20. Науменко В. М., Нестеренко В. А. Зона військової адміністрації 1941–1943 рр.: основні напрями окупаційної економічної та соціальної політики. *Україна у Другій світовій війні: погляд з XXI ст.*: Історичні нариси: У 2 кн. / ред. колегія: В. А. Смолій, Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець та ін. Київ: Наук. думка, 2011. С. 368–391.
21. Рекотов П. В. Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.). Укр. іст. журн. 1997. № 3. С. 90–101.
22. Рибальченко Р. К. Ветухов Михайло Олексійович (1902–1959). *Харківська культурна еміграція 1942–1943 років*. Харків : Курсор, 2005. С. 20–23.
23. Марченко Е. С., Калиниченко И. В. Алексей Ветухов: судьба на изломе эпох. «Луньовські читання». *Матеріали науково-практичних семінарів* (2010–2014 рр.). Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. С. 174–185. URL : http://historiography.karazin.ua/resources/files/20170550200450_253177436ad15.pdf (дата звернення : 22.01.2020)
24. Потильчак О. В. Нацистська політика у сфері підготовки спеціалістів із середньою та вищою спеціальною освітою в Україні (1942–1944 рр.). *Архіви окупації 1941–1944/* Держ. комітет архівів України. Київ : Києво-Могилян. акад., 2006. С. 782–790. URL : <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/12884/1/Potylchak.pdf> (дата звернення : 22.01.2020)
25. Тихоненко Д. Г., Вергунов В. А., Горін М. О., Новосад Н. М. Ґрунтознавство в Україні: історія та сучасність: монографія / за ред. Д. Г. Тихоненка з передмовою. Харків : Майдан, 2016. 300 с. URL : <http://dspace.knau.kharkov.ua/jspui/bitstream/123456789/452/1/%D0%9C%D0%BE>

[%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D1%96%D1%8F%20-%20%D0%86%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F.pdf](#) (дата звернення : 31.01.2020)

26. Даниленко О. В. Ветухів Михайло Олексійович. *Енциклопедія історії України*: Т. 1: А–В / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України. Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 2003. 688 с.: іл. URL : http://www.history.org.ua/?termin=Vetukhiv_M (дата звернення : 31.01.2020)

27. Кохно В.М. Відмич-Бандура Іван Никифорович. *Енциклопедія сучасної України* : Т. 4. В–Вог. / гол. ред. колегія: Дзюба І. М., Жуковський А. І., Романів О. М. та ін.; керівник наук.-ред. підготовки ЕСУ Железняк М. Г. [Б. м.]: Координаційне бюро ЕСУ НАН України, 2005. 700 с. URL : http://esu.com.ua/search_articles.php?id=34392 (дата звернення : 03.02.2020)

28. Чернявський М.В. Дрюченко Михайло Михайлович. *Енциклопедія сучасної України* : Т. 8. Дл–Дя. / гол. ред. колегія: Дзюба І. М., Жуковський А. І., Романів О. М. та ін.; керівник наук.-ред. підготовки ЕСУ Железняк М. Г. [Б. м.]: Координаційне бюро ЕСУ НАН України, 2008. 716 с. URL : http://esu.com.ua/search_articles.php?id=21966 (дата звернення : 03.02.2020)

29. УкрНДІЛГА – 85 років / за ред. В. П. Ткача, В. Л. Мешкової. Харків : ТОВ «Планета-Прінт», 2015. 220 с, іл. URL : http://uriffm.org.ua/sites/default/files/publishing/tkach_myeshkova_ukrndilga_85_ro_kiv.pdf (дата звернення : 04.02.2020)

30. Вергунов В.А. Воробйов Семен Осипович. *Енциклопедія Сучасної України*. Т. 5. Вод–Гн. / гол. ред. колегія: Дзюба І. М., Жуковський А. І., Романів О. М. та ін.; керівник наук.-ред. підготовки ЕСУ Железняк М.Г. [Б. м.] : Координаційне бюро ЕСУ НАН України, 2006. 728 с. URL : http://esu.com.ua/search_articles.php?id=29742 (дата звернення : 04.02.2020)

31. Москалев Б. Г., Москалева Н. П. Тайны войны: почему погибло харьковское подполье? *Время*: газета. Харьков, 27 апреля 2012 г. URL : <http://timeua.info/270412/58533.html> (дата обращения : 04.02.2020)

32. Вергунов В.А. Єгоров Михайло Андрійович (1879–1942) – відомий вітчизняний вчений-аграрій в галузі агрохімії. *Trends of Modern Science – 2014* : materials of the X International Scientific and Practical Conference, May 30 – June 7, 2014. Sheffield, 2014. Vol. 11 : History. P. 70–73. URL : http://www.rusnauka.com/17_PMN_2014/Istoria/3_172568.doc.htm (дата звернення : 04.02.2020)

33. Титаренко Д.М. Культурні процеси в Україні у роки нацистської окупації (зона військової адміністрації). Львів : Нац. акад. наук України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2014. С. 260.

References

1. Kirichok, R. I., Golikova, O. M. and Grytsenko, Z. I. (2006). *Xarkivs'ky`j nacional`ny`j agrarny`j universy`tet imeni V. V. Dokuchayeva. 1816–2006: nary`s*. [Kharkiv National Agrarian University named after V. V. Dokuchaiev]. Kharkiv : KhNAU named after V. V. Dokuchaiev. 2006. 367. [in Ukrainian].

2. Golikova, O. M., Kravcov, A. I. and Kirichok, R. I. (2011). *Istorija Harkivs'kogo nacional'nogo agrarnogo universitetu imeni V. V. Dokuchaeva* [History of Kharkiv National Agrarian University named after V. V. Dokuchaiev]. Kharkiv : KhNAU named after V. V. Dokuchaiev. 544. [in Ukrainian].

3. Potashov Yu. M. (2015). *Vy`kladachi Xarkivs`kogo SGI pid chas okupaciyi 1941–1943 rr.* [Teachers of the Kharkiv Agricultural Institute during the occupation of 1941–1943]. *Zarady` zhy`ttya majbutnix pokolin` : materily` nauk. konf., pry`svyach. 70-richchyu Vely`koyi Peremogy`.* [For the Life of Future Generations: Proceedings of the Scientific Conference Dedicated to the 70th Anniversary of the Great Victory]. Kharkiv : KhNAU named after V. V. Dokuchaiev. 168–170. [in Ukrainian].

4. *Dokladnaya zapiska Narkomzema USSR Sovetu Narodnyih komissarov USSR o vozobnovlenii raboty selskohozyaystvennyih uchebnyih institutov posle reevakuatsii v 1943 godu.* [Memorandum of the People's Commissar of Agriculture of the Ukrainian SSR to the Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR on the resumption of the work of agricultural educational institutions after re-evacuation in 1943]. SAKhR (State Archive of Kharkiv Region), f. P-1148, op. 11, spr. 19, ark. 1–2. [in Russian].

5. *Dokladnaya zapiska direktora instituta o sostoyanii materialno-tehnicheskoy bazy instituta v g. Harkove na period 25 sentyabrya 1943 goda posle ego osvobozhdeniya ot fashistskih zahvatchikov.* [Memorandum of the director of the institute on the state of the material and technical base of the institute in Kharkov for the period of September 25, 1943 after its liberation from the fascist invaders]. SAKhR, f. P-1148, op. 11, spr. 20, ark. 1–2. [in Russian].

6. *Arxiv` okupaciyi: 1941–1944.* (2005). [Archives of occupation: 1941–1944]. *Anotovany`j reyestr fondiv derzhavny`x arxiviv Ukrayiny`. Derzhavny`j komitet arxiviv Ukrayiny`. Derzhavny`j arxiv Xarkivs`koyi oblasti. 403 fondy`.* [Annotated register of funds of state archives of Ukraine. State Committee of Archives of Ukraine. State Archives of Kharkiv Region. 403 funds]. Kyiv. URL : <https://archives.gov.ua/Publicat/AO-1941-1944.php#Top> (last accessed : 21.01.2020).

7. *Arxiv XNAU im. V. V. Dokuchayeva.* [Archive of KhNAU named after V. V. Dokuchaiev].

8. Semenenko Oleksandr. (1977). *Xarkiv, Xarkiv ...* [Kharkiv, Kharkiv...]. Myunxen: Suchasnist`, 49. URL : <https://www.litmir.me/br/?b=650977&p=42> (last accessed : 13.01.2020). [in Ukrainian].

9. Drazhevs`ka L., Solovej O. (1985). *Diyal`nist` organiv samovryaduvannya i gromads`ky`x organizacij u Xarkivs`kij oblasti v 1941–43 rr.* [Activities of self-government bodies and public organizations in the Kharkiv region in 1941–43]. *Xarkiv za chasiv nimecz`koyi okupaciyi 1941–1943: spogady`.* [Kharkiv during the German occupation of 1941–1943: memories]. N`yu-Jork: B. v., 5–16. URL : <http://http://diasporiana.org.ua/memuari/6535-drazhevskaja-l-solovej-o-harkiv-u-roki-nimetskoyi-okupatsiyi-1941-1943/> (last accessed : 31.01.2020). [in Ukrainian].

10. Solovej O., Drazhevs`ka L. (1985). *U Prosviti i navkolo. Xarkiv za chasiv nimecz`koyi okupaciyi 1941–1943: spogady`.* [Kharkiv during the German occupation of 1941–1943: memories]. N`yu-Jork: B. v., 17–29 c. URL : <http://>

<http://diasporiana.org.ua/memuari/6535-drazhevska-l-solovey-o-harkiv-u-roki-nimetskoyi-okupatsiyi-1941-1943/> (last accessed : 10.01.2020). [in Ukrainian].

11. Skorobagatov A. V. (2004). *Xarkiv u chasy` nimecz`koyi okupatsiyi (1941–1943)*. [Kharkiv during the German occupation (1941–1943)]. Xarkiv : Prapor, 368. URL : <http://resource.history.org.ua/item/0009154> (last accessed : 13.01.2020). [in Ukrainian].

12. Levchenko Yu. I. (2017). *Osobly`vosti realizatsiyi polity`ky` okupatsijnoyi vlady` v administraty`vno-tery`torial`ny`x ody`ny`cyax Ukrayiny` 1941–1944 rr. : monografiya* [Peculiarities of the implementation of the policy of the occupying power in the administrative-territorial units of Ukraine in 1941–1944: monograph]. Kyiv :: Vy`d-vo NPU imeni M. P. Dragomanova, 402. URL : <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/25258/1/Levchenko.pdf> (last accessed : 13.01.2020). [in Ukrainian].

13. Peleshuk Ye. ed. (1944). *Zvirstva i zlochy`ny` nimecz`ko-fashy`sts`ky`x zagarbny`kiv na Xarkivshhy`ni: zb. dok.* [Atrocities and crimes of Nazi invaders in Kharkiv region: a collection of documents]. Kyiv; Xarkiv : Ukrderzhvy`dav, 54. [in Ukrainian].

14. *Slidy` fashy`sts`ky`x zviriv: zb. statej pro nimecz`ky`j rozbij u Xarkovi.* (1944). [Traces of fascist beasts: a collection of articles about the German robbery in Kharkov]. Kyiv; Xarkiv : Ukrderzhvy`dav, 78. [in Ukrainian].

15. Lyaxovy`ch M. ed. (1944). *Sudovy`j proces. Pro zvirstva nimecz`ko-fashy`sts`ky`x zagarbny`kiv na tery`toriyi m. Xarkova i Xarkivs`koyi oblasti v period yix ty`mchasovoyi okupatsiyi: zb. materialiv* [On the atrocities of the Nazi invaders in the city of Kharkiv and Kharkiv region during their temporary occupation: a collection of materials]. Xarkiv : B. v., 131. [in Ukrainian].

16. Teslenko A. V. ed. (1965). *Harkovschina v godyi Velikoy Otechestvennoy voynyi (1941–1945 gg.) : sb. dok. i mat.* [Kharkiv region during the Great Patriotic War (1941–1945): collection of documents and materials]. Harkov : Prapor, 423. [in Russian].

17. Kudelko S. M., Posohov S. I., Dyakova E. V. (2012). *Iz stenogrammyi besedy, provedennoy v Harkovskom selskohozyaystvennom institute s prof. Migulinyim A. A., Teletovyim I. S., Suprunenko A. I., Smirnovyim V. G. i Pischimukoy P. S.* [From the transcript of a conversation held at the Kharkov Agricultural Institute with prof. Migulin A.A., Teletov I.S., Suprunenko A.I., Smirnov V.G. and Pischimuka P.S.]. *Gorod i vojna: Harkov v godyi Velikoy Otechestvennoy voynyi. Vospominaniya ob okkupirovannom Harkove* [City and War: Kharkov during the Great Patriotic War. Memories of occupied Kharkov]. . Sankt-Peterburg : Aleyteya, 210–225. [in Russian].

18. *Vijna ochy`ma ditej: zb. arxiv. dokumentiv / Derzharxiv Xarkiv. obl.* (2013). [War through the eyes of children: a collection of archival documents / State Archives of Kharkiv. reg.]. Xarkiv : FOP Tarasenko, 220. RL : <http://archives.kh.gov.ua/wp-content/uploads/2015/09/Vijna-ochima-ditey.pdf> (last accessed : 14.01.2020) [in Ukrainian].

19. Kudelko S. M., Posohov S. I., Dyakova E. V. (2012). *Gorod i vojna: Harkov v godyi Velikoy Otechestvennoy voynyi. Vospominaniya ob okkupirovannom*

Harkove [City and War: Kharkov during the Great Patriotic War. Memories of occupied Kharkov]. Sankt-Peterburg : Aleyteya, 15. URL : <http://docplayer.ru/42780937-Rossiyskiy-gosudarstvennyy-gumanitarnyy-universitet-harkovskiy-nacionalnyy-universitet-imeni-v-n-karazina.html> (last accessed : 14.01.2020). [in Russian].

20. Naumenko V. M., Nesterenko V. A. (2011). *Zona vijs`kovoyi administraciyi 1941–1943 rr.: osnovni napryamy` okupacijnoyi ekonomichnoyi ta social`noyi polity`ky`* [Zone of military administration of 1941–1943: main directions of occupation economic and social policy]. *Ukrayina u Drugij svitovij vijni: poglyad z XXI st.: Istory`chni nary`sy`* [Ukraine in the Second World War: a look from the XXI century: Historical essays]. Kyiv : Naukova dumka, 368–391. [in Ukrainian].

21. Rekotov P. V. (1997) *Organy` upravlinnya na okupovaniy tery`toriyi Ukrayiny` (1941–1944 rr.)* [Governing bodies in the occupied territory of Ukraine (1941–1944)]. *Ukr. ist. zhurn.* [Ukr. ist. Magazine]. Kyiv. 3, 90–101. [in Ukrainian].

22. Ry`bal`chenko R. K. (2005). *Vetuxov My`xajlo Oleksijovy`ch (1902–1959)*. [Vetukhov Mikhail Alekseevich (1902–1959)]. *Xarkivs`ka kul`turna emigraciya 1942–1943 rokiv* [Kharkiv cultural emigration of 1942–1943]. Xarkiv : Cursor, 20–23. [in Ukrainian].

23. Marchenko E. S., Kalinichenko I. V. (2014). *Aleksey Vetuhov: sudba na izlome epoh* [Alexey Vetukhov: destiny at the turn of the ages]. «*Lun`ovs`ki chy`tannya*». *Materialy` naukovo-prakty`chny`x seminariv (2010–2014 rr.)* ["Lunyov readings". Materials of scientific and practical seminars (2010-2014)]. Xarkiv : XNU imeni V. N. Karazina, 174–185. URL : http://historiography.karazin.ua/resources/files/20170550200450_253177436ad15.pdf (last accessed : 22.01.2020). [in Russian].

24. Poty`l`chak O. V. (2006). *Nacy`sts`ka polity`ka u sferi pidgotovky` specialistiv iz seredn`oyu ta vy`shhoyu special`noyu osvitoyu v Ukrayini (1942–1944 rr.)* [Nazi policy in the field of training specialists with secondary and higher special education in Ukraine (1942–1944)]. *Arxiviy` okupaciyi 1941–1944/ Derzh. komitet arxiviv Ukrayiny`* [Archives of occupation 1941–1944 / Gos. Committee of Archives of Ukraine]. Kyiv: Ky`yevy-Mogy`lyan. akad, 782–790. URL : <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/12884/1/Potylchak.pdf> (last accessed : 22.01.2020). [in Ukrainian].

25. Ty`xonenko D. G. ed. (2016). *G`runtoznavstvo v Ukrayini: istoriya ta suchasnist` : monografiya* [Soil science in Ukraine: history and modernity: monograph]. Xarkiv : Majdan, 300. URL : <http://dspace.knau.kharkov.ua/jspui/bitstream/123456789/452/1/%D0%9C%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D1%96%D1%8F%20-%20%D0%86%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F.pdf> (last accessed : 31.01.2020). [in Ukrainian].

26. Dany`lenko O. V. (2003). *Vetuxiv My`xajlo Oleksijovy`ch* [Vetukhiv Mykhailo Oleksiiivych]. *Ency`klopediya istoriyi Ukrayiny`* [Encyclopedia of the History of Ukraine]. Kyiv : Naukova dumka. 1, 688. [in Ukrainian]. URL : http://www.history.org.ua/?termin=Vetukhiv_M (last accessed : 31.01.2020) [in Ukrainian].

27. Koxno V.M. (2005). *Vidmy`ch-Bandura Ivan Ny`ky`forovy`ch* [Vidmych-Bandura Ivan Nikiforovich]. *Ency`klopediya suchasnoyi Ukrayiny`* [Encyclopedia of modern Ukraine]. [B. m.]: Koordy`nacijne byuro ESU NAN Ukrayiny`. 4, 700. URL : http://esu.com.ua/search_articles.php?id=34392 (last accessed : 03.02.2020) [in Ukrainian].
28. Chernyavs`ky`j M.V. (2008). *Dryuchenko My`xajlo My`xajlovy`ch* [Dryuchenko Mikhail Mikhailovich]. *Ency`klopediya suchasnoyi Ukrayiny`* [Encyclopedia of modern Ukraine]. [B. m.]: Koordy`nacijne byuro ESU NAN Ukrayiny`. 8, 716. URL : http://esu.com.ua/search_articles.php?id=21966 (last accessed : 03.02.2020) [in Ukrainian].
29. Tkach V. P., Myeshkova V. L. ed. (2015). *UkrNDILGA – 85 roki* [UkrNDILGA - 85 years old]. Xarkiv : TOV «Planeta-Print», 220. URL : http://uriffm.org.ua/sites/default/files/publishing/tkach_myeshkova_ukrndilga_85_ro_kiv.pdf (last accessed : 04.02.2020). [in Ukrainian].
30. Vergunov V.A. (2006). *Vorobjov Semen Osy`povy`ch* [Vorobyov Semyon Osipovich]. *Ency`klopediya suchasnoyi Ukrayiny`* [Encyclopedia of modern Ukraine]. [B. m.]: Koordy`nacijne byuro ESU NAN Ukrayiny`. 5, 728. URL : http://esu.com.ua/search_articles.php?id=29742 (last accessed : 04.02.2020). [in Ukrainian].
31. Moskalev B. G., Moskaleva N. P. (2012). *Taynyi voyni: pochemu pogiblo harkovskoe podpole?* [Secrets of the war: why did the Kharkov underground die?]. *Vremya: gazeta* [Time: newspaper.]. Harkov, 27 aprelya . URL : <http://timeua.info/270412/58533.html> (last accessed : 04.02.2020). [in Russian].
32. Vergunov V.A. (2014). *Yegorov My`xajlo Andrijoyvy`ch (1879–1942) – vidomy`j vitchy`znyany`j vcheny`j-agrarij v galuzi agroximiyi* [Egorov Mikhail Andreevich (1879–1942) – a famous domestic scientist-agrarian in the field of agrochemistry]. *Trends of Modern Science – 2014 : materials of the X International Scientific and Practical Conference, May 30 – June 7, 2014. Sheffield, 2014. Vol. 11 : History. P. 70–73.* URL : http://www.rusnauka.com/17_PMN_2014/Istoria/3_172568.doc.htm (last accessed : 04.02.2020). [in Ukrainian].
33. Ty`tarenko D.M. (2014). *Kul`turni procesy` v Ukrayini u roky` nacy`sts`koyi okupaciyi (zona vijs`kovoyi administraciyi)* [Cultural processes in Ukraine during the Nazi occupation (military administration zone)]. L`viv : Nacz. akad. nauk Ukrayiny`, In-t ukrayinoznavstva im. I. Kry`p'yakevy`cha, 260. [in Ukrainian].

Рецензент:

Кучер В. І., д.і.н., професор
Салата Г.І., д.і.н., доцент

Надійшла до редакції 19.01.2020 р.